

SAIDBEK BOLTABAYEV,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Karabuk universiteti
(Turkiya)

TARIXDA NAVOIY ASARLARINING O'G'UZ YURLARIDA O'QILISHI VA O'GIRILISHIGA DOIR

Annotatsiya: Alisher Navoiy sermahsul ijodi bilan turkiy til tarixida alohida ahamiyatga ega bo'lib, uning xizmatlari samarasida turkiy til tom ma'noda adabiyot tiliga aylangan edi. Chunki u qo'yib bergan tamoyillar asosida tilda barqarorlik yuzaga keldi, turkiy xalqlar yana bir til atrofida birlashdi. Shoirning asarlari butun turkiy dunyoda sevib o'qilar, turli mintaqalarda nusxalari ko'chirilib tarqalar edi. Shoir tirikligidayoq asarlari tarjima qilingani yoki moslashtirilgani bilan bir qatorda naziralari yozilgani ma'lum. Navoiy tiliga ergashuvchilar uning kabi she'r yozdi, unga taqlid qildi. Shu shaklda Navoiy tili va uslubi turkiy xalqlar yashovchi turli mintaqalarda uzoq vaqt yashab keldi. O'g'uzcha so'zlashuvchi turkiy xalqlar ham Navoiy asarlarini yaqindan bilib, aslidagidek o'qir ekan ba'zan o'g'uz tilida yana-da yaxshi tushunilishi uchun ba'zi faoliyatlar olib borilgan. Bunday faoliyatlar maqolada 4 qismga ajratilgan holda tadqiq qilindi: 1) o'g'uzcha lug'atlar tayyorlash; 2) o'g'uzchaga tarjima qilish; 3) o'g'uzchaga moslashtirish; 4) o'g'uzcha eshlarini (ekvivalentlarini) yonma-yon ko'rsatish. Natijada ushbu tadqiqotda Navoiy tilidan o'g'uzchaga tayyorlangan lug'at va lug'atchalarning hozirgacha ma'lum bo'lganlari haqida so'z bordi. Shuningdek, o'g'uz tiliga tarjima qilingan 3 asar, o'g'uzlar tiliga moslashtirilgan yoki o'g'uzcha muqobillari, izohlari yonma-yon ko'rsatilgan Navoiy asarlari ko'rsatildi. O'g'uzcha izohlar berilgan nusxalardan o'rnaklar ko'rsatilgan holda tarixiy qiyosiy til tadqiqotlari uchun bunday nusxalarning ahamiyati ochib berildi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, o'g'uzlar, turkiy til, tarjima, til munosabatlari.

Аннотация: Алишер Навои – поэт и мыслитель, имеет особое значение в истории тюркского языка. Благодаря его усилиям тюркский язык стал литературным. Произведения поэта с любовью читали во всем тюркском мире, а их экземпляры копировались и распространялись в разных регионах. Известно, что еще при жизни поэта его стихи были переведены на другие языки и диалекты, а также адаптированы к некоторым микродиалектам. Последователи затем долгое время писали на языке Навои подобные произведения и подражали ему. В государстве язык и стиль Навои распространились в разных регионах, где проживали тюркские народы. В то время как люди, говорящие на огузском языке, могли близко познакомиться с произведениями Навои, прочитать и понять их непосредственно из оригинала. Затем проводились некоторые научные исследования в огузском языке, чтобы лучше понять их. В статье такие исследования разделены на несколько частей:

- 1) Составление огузских словарей; 2) Переводы на огузский язык;
- 3) Адаптация к огузскому языку; 4) Поиск огузских эквивалентов.

В данной статье обсуждаются популярные чагатайско-огузские словари и маленькие словари, сохранившиеся до сегодняшнего дня. Кроме того, были выделены 3 произведения, полностью переведенные на огузский язык – это копии произведений Навои, которые были адаптированы на огузский язык или даны их пояснения на огузском языке. Изучая примеры копий произведений Алишера Навои с их огузскими эквивалентами и пояснениями, подчеркивается важность для историко-сопоставительного изучения языка.

Ключевые слова: Алишер Навои, огуз, тюркский язык, перевод, языковые отношения.

Annotation: Alisher Navai has a special importance in the history of Turkish language with his successful activities and works. Thanks to his contributions, Turkish has almost become a literary language. Because the stability of the language was ensured on the basis of the principles it set, and the Turkish peoples were united around a single language again. The works of the poet were read with love all over the Turkish world, and their copies were multiplied and distributed in different regions. It is known that during the poet's lifetime, his poems were transferred to other languages and dialects as well as adapted to some dialects. Followers of the Navai language wrote poems like him and imitated him. In this state, the Navai language and style lived for a long time in different regions where Turkish peoples lived. While Turkic peoples who speak Oghuz can get to know Navai's works closely, read and understand them directly from the original, sometimes some studies have been carried out in the field of Western Turkishness to better understand them. In the study, such activities are divided into 4 parts: 1) Preparation of Oghuz dictionaries; 2) Translations into Oghuz; 3) Adaptation to Oghuz; 4) Showing Oghuz equivalents side by side. As a result, in this study, Chagatai-Oghuz dictionaries and small vocabulary lists that are known until today are discussed. In addition, 3 works which completely translated to Oghuz, the copies of the Navai works that were adapted to Oghuz or given their explanations in Oghuz language were emphasized. By showing examples of copies with their Oghuz equivalents and explanations, the importance of such copies for historical comparative language studies is emphasized.

Keywords: Alisher Navai, Oghuz, Turkish language, translation, language relations.

Kirish

Bilim dunyosiga hozirda ma'lum bo'lgan eng eski yodgorliklardan ham ma'lum bo'lganidek turkiy xalqlar turli urug'lardan iborat. Bu urug'lar orasida zamonlar osha bir necha sabablarga bog'liq ravishda til o'zgachaliklari yuzaga kelgan. Biroq XIII yuzyillikgacha turkiy xalqlarning adabiy va rasmiy tili bir xil edi. Keyinchalik urug'larning turli mintaqalarga yoyilishi va borgan mintaqalarida alohida davlatlar qurishi natijasida bir-biridan fonetik va morfologik jihatdan bir muncha farqlarga ega adabiy tillar yuzaga kela boshladi. Kichik Osiyo va Ozarbayjon hududlarida o'g'uzlar tiliga asoslangan adabiy til shakllana boshlagan bo'lsa, Mamluklar davlati kabi qipchoqlar ko'pchilikni tashkil qilgan hududlarda umumiy adabiy tilga qipchoqcha xususiyatlarning aralashishi ko'zga tashlanar edi. Bu mintaqalardagi adabiy tillar qoraxoniylar davrida mushtarak bo'lgan umumiy adabiy tilga borib taqalishi bilan bir qatorda fonetik, morfologik va so'z boyligi o'zgachaliklari bilan e'tiborni tortadi. XIII – XIV asrlarda yaratilgan asarlar tilida bu holatni yaqqol kuzatish mumkin. Bir so'z yoki qo'shimchani qarluf lahjalaridagi shakli qipchoqcha va o'g'uzcha shakllari bilan qorishiq qo'llanishi bu davrda lahjalar orasida so'z ayriboshlash kengayganini ko'rsatish bilan bir qatorda adabiy tilda barqarorlik yo'qolganini ham aks ettiradi. Masalan *āyāq* so'zining bir asarning o'zida *adaq* va *ayaq* shaklida ko'rilishi, fe'l hozirgi zamon 1- shaxsda tuslanganda *-Ur+mān* bilan birga *-Ar+Am* shaklining

ham qo‘llanishi kabi holatlar tildagi xilma-xillik va shakl va so‘z jihatida boylikni ko‘rsatishi bilan bir qatorda, adabiy tilda barqarorlikning yo‘qolgani sifatida ham izohlanishi mumkin.

O‘tish davrida tilda yuzaga kelgan bunday beqarorlikka Alisher Navoiy barham bergan. Uning turkiy tildagi muvaffaqiyatli ijodi yana qayta turkiy xalqlarni bir qalam ostida birlashtirdi va adabiy til me‘yorlari shakllandi. Zero, shoirning o‘zi ham buni qayd etadi:

Türk nazmida çu men tartip ‘alam

Ayladım ul mamläkätni yäk-qalam [MAT, XII: 330].

Navoiy bilan birga tilda barqarorlik yuzaga kelar ekan, turkiy til tom ma’noda adabiyot tiliga aylangan edi. Temuriylar, shayboniylar, xonliklar kabi davrlarda turkiy til bilan yaratilgan asarlar tilini o‘sha davrdagi asarlarda, keyingi ilmiy tadqiqotlarda “Navoiy tili”, “Navoiy uslubi” deb qayd etilishi Navoiyning xizmatini namoyon qilib turibdi. Shoir asarlarini butun turkiy xalqlar tushunadigan tilda yozdi, turkiy tilning turli lahja imkoniyatlaridan unumli foydalandi. Natijada uning asarlari butun turkiy dunyoda sevib o‘qildi, turli davrlarda turli mintaqalarda nusxalari ko‘chirilib tarqaldi, tarjima qilindi yoki moslashtirildi, naziralar yozildi. Shoir tirikligidayoq Navoiy tiliga ergashuvchilar uning kabi she‘r yozdi, unga taqlid qildi. Shu shaklda Navoiy tili va uslubi uzoq vaqt yashab keldi. Bunday faoliyatlar o‘g‘uzlar yashaydigan mintaqalarda ham amalga oshirildi. Bu holatni shoirning o‘zi ham “Farhod va Shirin” dostonida quyidagicha qayd etadi:

Alıp-män tahti farmänimğa āsān

Çerig çekmäy Xitādın tā Xurāsān

Xurāsān demä-kim Şerāz u Tabrez

Ki qilmışdur näyi kilkim şäkär-rez

Köñül bermiş sözümgä türk jän häm

Nä yalğuz türk bälkim türkmän häm [MAT, VIII: 525]

Shoir o‘z asarlarining nafaqat o‘z yurtida balki uyg‘urlar, qipchoqlar, o‘g‘uzlar ko‘proq yashaydigan mintaqalarda ham o‘qilishidan hali “Xamsa” asarini tugatmay turib xabardor ekani anglashiladi. Ma’lumki islomiy davrdagi tarixiy asarlarda *turkman*, *turkmon* so‘zi bilan ko‘pincha o‘g‘uz xalqlari nazarda tutiladi. Navoiyning o‘zi yashagan mintaqadan tashqari o‘g‘uzlar ko‘pchilikni tashkil qiluvchi yurtlarda dovrug‘i keng yoyilgan edi. Zero, “Oqqo‘yunlilar devoni” ham aynan shu mintaqada yuzaga keltirilgan.

Umuman olganda, o‘g‘uzlar yashovchi mintaqalarga sharqdagi turkiy xalqlarning madaniy jihatdan ta’siri saljuqiylar davridayoq ko‘rila boshlaydi. Usmoniylar davrida ilm-fanga e’tiborning kuchayishi natijasida madaniyat, san’at, din va fan arboblarning Samarqand, Hirot, Buxoro, Balx kabi shaharlardan g‘arbga ko‘chib keladi. Fotih Sulton Mehmedning taklifi bilan Istanbulga kelib, faoliyatlarini usmoniylar davlatida davom ettirgan Ali Qushchi kabi olimlar, shoirlar, tabiblar, voizlar, xattotlar, san’atkorlar, din arboblari o‘g‘uz yurtidagi taraqqiyot uchun ulkan hissa qo‘shganlar. O‘rnak tariqasida ko‘rsatish mumkinki, turk olimi Jamol Kurnaz “Onado‘lida o‘rta osiyolik shoirlar” nomli tadqiqotida asrlarga ko‘ra shoirlar sonini quyidagicha beradi: XIII asr 1 kishi, XV asr 7 kishi, XVI asr 34 kishi, XVII asr 15 kishi, XVIII asr 14 kishi, XIX asr 13 kishi, XX asr 2 kishi [Kurnaz, 1997: 16-17].

Yuqoridagi ma’lumotlarda ko‘rilganidek XVI asrda O‘rta Osiyodan Kichik Osiyoga kelgan shoirlar soni ancha ko‘p. Buni ayni paytda nafaqat turkiy adabiyotda balki butun mumtoz sharq adabiyotida eng muhim shoirlardan bo‘lgan Alisher Navoiyning ta’siri bilan izohlash mumkin. Oshiq Chalabiy va Xinolizoda Hasan Chalabiylarning tazkiralari qayd etilishicha, Navoiyga turk shoiri Ahmad Pasha tomonidan nazira yozilgan bo‘lib, bu naziralarning yozilishini usmonli sultoni Boyazid II buyurgan. Biroq Ahmad Poshodan oldin O‘rta Osiyodan kelgan shoir Basriy o‘zi

bilan birga Navoiyning asarlarini Usmonli saltanatiga olib kelgan [Chavusho'g'lu, 2011: 25-26]. Demak, shoir hayotligidayoq o'g'uz dunyosida mashhur bo'lib, saroylarda ham yaxshi tanilgan, o'g'uz shoirlari uning she'r uslubining ta'siriga kirgan. Natijada Navoiy uslubida she'r yozish urfga aylangan. Usmonlilar yurtida Navoiy uslubida g'azal, ruboiy, muxammas, taxmis, tarix she'rlari, qit'a, mulammo kabi turlarda she'rlar yozilgani ma'lum [Sertkaya, 2004: 129]. Navoiyga ergashib, uning tili va uslubida she'r yozgan shoirlar orasida Navoiy zamondoshi, Salimiy taxallusi bilan ijod qilgan usmonli hukmdori Yovuz Sulton Salimdan tortib, hozircha biz nomini bilganlari quyidagilar: Rohiy, Dukakinzoda Ahmed Bey, Azmiy, Hofiz Ajam, Shukriy, Nazmiy, Niyoziy, Soniy, Salohiy, Nadim, Shayx G'olib, Ahmedi Doiy, Karamanli Nizomiy, Fasih Ahmed Dede, Amidiy, Benlizoda Izzet Mehmed Beg, Mehmed Partav, Za'fiy, Safiy, Amriy, Fuzuliy, Kotibiy (Saydiy Ali Rais), Sa'iy, Nadimi Qadim, Qayg'usuz Abdal, Edirneli Sodiq, Subhiy [Mert, 2017: 110].

Shoir hayotligida boshlangan bu o'ziga xos an'ana vafotidan keyin ham etgan, hatto XIX asrdagi tanzimot davrining muhim ma'rifatparvarlari ham Navoiyga tez-tez murojaat qilib, ishlarida Navoiy tilidan olingan so'zlarni ishlatib turgan. Keyingi davrlarda til islohoti jarayonida ham Navoiy tilidan oligan so'zlar taklif qilinib, ba'zilar hozirgi turk tilining so'z boyligiga qo'shilgan. Bularning bari shoirning o'g'uz yurtlaridagi ahamiyati va shuhratini ko'rsatish bilan bir qatorda turkiy xalqlarning o'zaro bir-birini tushunish darajasi yuqori bo'lgani, adabiy aloqalar uzilib qolmaganini namoyon qilmoqda.

Asosiy qism

Navoiy asarlarining o'g'uz mamlakatlarida mashhur bo'lib o'qilishida, qiyinchiliksiz tushunilib anglashilishida shoir tilidagi o'g'uzcha fonetik, morfologik va leksik xususiyatlardan tashqari bu mintaqada Navoiy tilida va uslubida ijod qilgan shoirlarning xizmatlari ham belgilovchi omillardan bo'lgan. Bunga bog'liq ravishda uning asarlari asl tilida to'g'ridan-to'g'ri o'qilgan. Shunga qaramay Navoiy asarlarining aniq-tiniq tushunilishi va keng foydalanilishi uchun turli faoliyatlar amalga oshirilgani ma'lum. Bunday faoliyatlarni quyidagicha tasnif qilish mumkin:

- 1) O'g'uzchada izohli lug'atlar tayyorlash;
- 2) O'g'uzchaga tarjima qilish;
- 3) O'g'uzchaga moslashtirish;
- 4) O'g'uzcha eshlarini (ekvivalentlarini) yonma-yon ko'rsatish.

Yuqorida aytilgan uslublarda Navoiy asarlarning turli nusxalari tayyorlangan. Shoirning ko'plab asarlarining bu tartibdagi shakllari tayyorlangan bo'lishi mumkin. Lekin bizgacha ma'lum bo'lganlari, hozircha biz bilgan asarlar nuqtai nazaridan quyida bu tasnifga kiruvchi nusxalarni ko'rsatamiz.

1) O'g'uzcha lug'atlar

Alisher Navoiyning yutuqlarga to'la adabiy faoliyati natijasida uning tilini to'g'ri tushunish uchun lug'atlar yaratilgani ma'lum. Shoirning ijodi turkiy lug'atchilik an'anasining rivojiga ham katta ta'siro'tkazdi. Dastavval, Eron, Xuroson, Kichik Osiyo, Hindistonda, keyinchalik Yevropaning turli mintaqalarida ham Navoiy asarlariga bag'ishlab lug'atlar tayyorlandi. Bu lug'atlar bo'yicha turk olimi Bilge O'zkan Nalbantning alohida tadqiqoti chop etilgan [2017]. Navoiy lug'atlari orasida "Badoye'-ul-lug'at" Husayn Boyqaroning buyrug'i bilan tayyorlangani ko'rsatilgan holda dastlabkisi deb ta'kidlanar edi. Biroq yosh tadqiqotchi Farhad Rahimining izlanishlari natijasida "Badoye'-ul-lug'at"ning safaviy hukmdori Shoh Sulton Husaynning (1694-1722) buyrug'i bilan yozilgani, Tole' Imoniyning lug'atni tuzishda "Abushqa" lug'atidan keng foydalangani aniqlandi [2020: 413-415]. Demak, hozircha bilim dunyosiga ma'lum bo'lgan lug'atlar orasida eng eskisi "Abushqa" lug'atidir. Quyida Navoiy tilidan o'g'uzchaga tayyorlangan lug'atlar berilmoqda:

a) *“Abushqa”*

Navoiy asarlarini o'g'uz dunyosida tushunish uchun tayyorlangan ushbu lug'at ayni paytda ikki turkiy til orasida tayyorlangan ilk lug'at hisoblanadi. XIII asrdan keyin asosan sharq va g'arbda ikki alohida tarmoqda rivojlangan turkiy adabiy tillar orasida tayyorlangan ushbu lug'atning muallifi kim ekani aniq emas. Biroq turk olimi Mustafa S. Kachalin asar otini “Al-lug'ot-un-navoiyya val-ishtihodotul-chig'atoiyya” sifatida ko'rsatar ekan, 1544-yilda yozilgan bu lug'atning muallifini Niyoziy deya izohlaydi [2011]. Lug'atdagi ilk so'z *abushqa* bo'lgani va fransuz tiliga tarjima qilgan holda chop ettirgan Velyaminov-Zernovning nashri bois ko'pincha “Abushqa” nomi bilan qayd etiladi. Aslida asarda lug'at qismidan oldin muqaddima bor bo'lib, nusxalarda nazmiy va nasriy muqaddima sifatida ikki turda uchraydi. E'tiborlisi, nazmiy muqaddimali nusxalar nasriy muqaddimali nusxalardan lug'at qismida nuqtayi nazaridan ham farqlanadi. Eronda, Turkiyada, Yevropa kutubxonalarida 30 dan ortiq nusxasi bor ekani anglashilgan ushbu asarning eng eski nusxasi hijriy 916 (m. 1510)- yilda ko'chirilgani diqqatga sazovor [Rahimi, 2018: 76]. Lug'at tarkibi 2000 so'zdan ziyod bo'lib, asosan Navoiydan, ba'zan Bobur, Ubaydiy, Mir Haydar, Lutfiy kabi shoirlardan ham o'rnaklar berilgan.

b) *“Lug'ati chig'atoy va turkiyi usmoniy”*

Hijriy 1237 (m. 1821-22)- yilda Buxoroda tug'ilgan va 1847-yilda Istanbul shahridagi o'zbeklar xonaqohiga kelib diniy va diplomatik vazifalar bajargan Shayx Sulaymon Efendi tomonidan yozilgan. Navoiy bilan bir qatorda Ahmad Yassaviy, Munis kabi shoirlardan ham o'rnaklarga joy berilgan lug'at 1882-yilda Istanbulda tayyorlangan. Nemis tiliga tarjima qilgan olim Ignats Kunoshga ko'ra Shayx Sulaymon Efendi 8000 so'zdan iborat lug'atidagi so'zlarni aksar qismini O'rta Osiyodan Istanbulga kelgan darvishlar, hojilardan to'plagan [Kunosh, 1902].

d) *“Ussi lisoni turkiy”*

Muhammad Sodiq tomonidan 1894-yilda Istanbulda hozirlangan bu asar aslida grammatika haqidadir. Biroq ayni paytda lug'at xususiyatiga ham ega. Muallif Muhammad Sodiq Istanbulda tug'ilgan bo'lib, otasi Shayx Adham Efendi Istanbul Uskudardagi o'zbeklar xonaqohida shayx bo'lib faoliyat yuritgan. Asarda qayd etilishicha, muallif O'rta Osiyodan kelgan ko'plab darvishlardan o'z ona tilini yaxshiroq o'rganish fursatiga erishgan. Yuqoridagi ikki lug'at singari ushbu lug'at ham Turkiyada nashr qilingan.

e) *“Dar bayoni istilohoti amlohush-shuaro Mavlono Navoiy”*

Polshaning Vroslav universitetining kutubxonasida S. 69. I. 92 raqami ostida saqlanuvchi yagona qo'lyozmasi ma'lum bo'lgan bu asar muxtasar lug'atdir. Kitobda dastavval 1b-26a sahifalari orasida forsiy-turkiy lug'at joylashgan bo'lib, so'ngra 43b sahifasigacha Navoiydagi so'zlarning o'g'uz tiliga tarjimasi berilgan ushbu lug'at keladi. Qo'lyozmaning qog'oziga ko'ra XVII asrda ko'chirilgan taxmin qilinayotgan 17 varoqlik ushbu lug'atda so'zlarning ma'nolari o'g'uzcha bir so'z bilan satr ostida ko'rsatilgan. To'plamda 635 so'z alifbo tartibida berilgan. Kam bo'lsa-da ba'zi so'zlarning ma'nolari berilmay qolgani yoki noto'g'ri berilgani e'tiborni tortadi. Lug'atning yana bir e'tiborli tomoni boshqa lug'atlardan farqli ravishda otlar turlangan, fe'llar tuslangan holda, ma'nolari ham ayni qo'shimchalarning o'g'uzcha shakli ko'rsatilgan holda berilgan. Masalan, *ikävğä* “ikisine”, *qayda* “nerede”, *otidän* “ateşinden”, *emgänür* “emek çeker”, *aqizdij* “aqitdij”, *tapmas* “bulmadı” kabi. Biroq fe'llning harakat nomi bilan (*ündämäk* “çağıрмаk”, *armaq* “yorulmak” kabi), otlar esa tub holatda (*ün* “ävaz”, *özgä* “ğayrı”, *ata* “baba” kabi) berilgan o'rnaklar ham talaygina. Turlangan va tuslangan shakllar Navoiy she'rlaridan to'g'ridan-to'g'ri olingan bo'lishi kerak. Ushbu muxtasar lug'at haqida Fatma O'zkan tadqiqot olib borilgan [1996].

f) *“Emas” lug'ati*

Turkiyaning Manisa shahridagi xalq kutubxonasida 5819 raqami ostida saqlanayotgan

majmuaning turli sahifalaridan joy olgan bo‘lib, lug‘atdagi ilk so‘z sababli shartli ravishda “Emas” lugat‘i deb nomlanadi. Muallifi noma‘lum bo‘lgan ushbu lug‘atda Navoiydagi so‘zlarning usmonli turkiysidagi ma‘nosi satr-osti uslubi bilan qayd etilgan. To‘plam 12 sahifadan joy olgan muxtasar lug‘at bo‘lishiga qaramay 692 so‘zning ma‘nosi berilgan. Har bir so‘zga odatda bittadan ma‘no berilar ekan, ba‘zan ikki-uch so‘z bilan ochiqqlanishi, ko‘p hollarda otlarning turlangan, fe‘llarning tuslangan, ravishdosh va sifatdosh shakllari sifatida berilgani bu lug‘atning yuqorida aytilgan Polshadagi lug‘atga nihoyatda o‘xshash ekanini ko‘rsatadi. Demak, bu lug‘atda ham Navoiy asarlaridagi so‘zlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri olgan qo‘shimchalari bilan qayd etilgan. Lug‘atni chop ettirgan Ayshe Ilker uning XVII-XVIII asrlarda ko‘chirilganini taxmin etadi [1998: 4].

g) “*Isramoq*” lug‘ati

Anqara shahridagi Milliy kutubxonada A3657 raqami ostida saqlanuvchi bir majmuada turli shoirlarga tegishli devon va qasidalar joy olgan. Alisher Navoiydan saralangan g‘azallardan keyin Lutfiy Abdullatifi Qastamo‘niy ismli shoirning devoni berilgan. Devondan keyin 2 sahifada kichik lug‘atcha joy olgan bo‘lib, unda chig‘atoy turkiysidagi so‘zlarning usmonli ma‘nolari satr-osti uslubi bilan berilgan. Lug‘atni tadqiq qilgan Bilge Nalbant 128 so‘zdan iborat ekani, ba‘zi so‘zlarning ma‘nosi berilmagani, ilk so‘z sifatida *isramoq* berilgani sababli shartli ravishda shu nom berilganini qayd etadi [2013: 81]. Aslida, “saqlamoq” ma‘nosidagi *asramoq* bo‘lishi kerak bo‘lgan so‘zning imlosi *isramoq* shaklida harakatlari berilgan.

h) “*Asig‘*” lug‘ati

Ushbu lug‘at ham Navoiyning terma devonidan keyin berilgan qisqacha lug‘at bo‘lib, Anqaradagi Milliy kutubxonada B 303 raqami ostida saqlanadi. Qo‘lyozmaning 123a sahifasida “Lug‘ati Navoiy” sarlavhasi qo‘yilgach “*asig‘*” so‘zi bilan lug‘at qismi boshlanadi. Har bir so‘zning ostiga o‘g‘uzcha bir so‘z bilan ma‘nosi yozilgan bo‘lib, bularning soni 97 tadir. Lug‘at qismi qo‘lyozmani ko‘chirgan kishining xatidan boshqasiga tegishli bo‘lib, keyingi davrda bo‘sh sahifaga boshqa kishi tomonidan qo‘shib qo‘yilgan bo‘lishi kerak. Terma devondan keyin o‘rin olganiga ko‘ra aynan shu devonda o‘tgan ba‘zi so‘zlarning o‘g‘uzchasi sifatida baholanishi mumkin.

Ko‘rinib turganidek lug‘atlarning ba‘zilari qisqacha lug‘atlar bo‘lib, Navoiy va boshqa mumtoz shoirlardagi so‘zlarni ularga kelgan turli qo‘shimchalar bilan birga bergan. Turkiya, Ozarbayjon, Eron kabi davlatlardagi kutubxonalarda bunday lug‘atchalarning yana boshqa nusxalari saqlanib kelayotgani va kashf qilinishni kutayotganini taxmin qilsa bo‘ladi.

Yuqorida aytilgan 6 lug‘atdan tashqari Turkiyada “tanzimot davri” deb yuritiluvchi davrning ma‘rifatparvar siymolari tayyorlagan turkiy lug‘atlarda ham Navoiy tilidan olingan so‘zlar uchraydi. Bularga misol sifatida Ahmad Vafiq Pashaning “Lahjayi usmoniy”, Shamsiddin Somiyning “Qomusi turkiy”, Husayn Kozim Qadriyning “Turk lug‘ati – turk tillarining ishtiqoqi va adabiy lug‘atlar” kabi asarlarni keltirish mumkin. Ahmad Vafiq Pasha va Shamsiddin Somiy o‘zlashma so‘zlar o‘rniga boshqa turkiy tillardan, jumladan, Navoiy tilidan hozirgi turk tiliga kirib kelishini afzal ko‘rgan so‘zlarni o‘z lug‘atlariga olgan. Bularning ba‘zilari til inqilobi davrida ham ishlatilgan bo‘lib, hozirgi turk tilida qo‘llanib kelinmoqda.

2) O‘g‘uzchaga o‘g‘irilgan asarlar

Tillar orasida ta‘sirlashuv siyosiy, diniy va qo‘shnichilik munosabatlari sababli yuzaga kelishi bilan bir qatorda buyuk siymolar sababli ham bo‘lishi mumkin. O‘g‘uz yurtlarida yozilgan asarlarda va zamonaviy o‘g‘uz tillarida sharqdagi turkiy xalqlar tilining ta‘sirini ko‘rishda Navoiy singari daholarning xizmatlari ham beqiyos. Navoiy asarlari o‘g‘uz dunyosida ham aslidan o‘qilishi bilan bir qatorda ba‘zi asarlari tarjima qilingani ma‘lum. Bizgacha ma‘lum bo‘lgan o‘g‘uzchaga o‘g‘irilgan asarlar shoirning ikki nasriy va bir masnaviyidan iborat bo‘lib, quyidagilardir:

a) *“Majolisun-nafois”*

Turkiy tilda ilk tazkira sifatida baholanadigan “Majolisun-nafois” sharq olamida mashhur asarlarida biri bo‘lgani ma’lum. Bunga bog‘liq ravishda asarning shakl jihatidan ham ikki xil bo‘lgan ko‘plab nusxalari topiladi. Biroq bu nusxalar orasida o‘g‘uzchaga o‘girilgani bilan ajralib turuvchi nusxa e’tiborga molik. Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasida Esad Efendi fondining 1675 raqamida saqlanayotgan nusxa bu ma’noda fandagi yagona nusxa hisoblanadi. Asar kim tomonidan va qachon o‘girilgani ma’lum emas. O‘g‘uzchaga o‘girilgan asarni fanga ma’lum qilgan Vahit Turkning ta’kidlashicha “Majolisun-nafois”ning Istanbul universitetida saqlanuvchi nusxasidan yoki bu nusxaga asos bo‘lgan boshqa nusxadan o‘girilgan bo‘lishi kerak. Chunki boshqa nusxalarda asarning sakkizinchi majlisidan o‘rin olgan g‘azallar alifbo tartibi asosida berilgan bo‘lsa, asarning Istanbul universiteti nusxasida ham, o‘g‘uzchaga tarjimasida ham bunday holat ko‘rilmaydi. Olimning tadqiqotida boshqa holatlarda ham Istanbul universiteti nusxasi bilan o‘xshashliklari borligi ta’kidlanadi [Turk, 2010: 399]. Nasta’liq xati bilan yozilgan bo‘lib, 87 varoqdan iborat bo‘lgan ushbu tarjima asar Hanife Gezer tomonidan tadqiq etilgan. Tadqiqotda “Majolisun-nafois”ning Kemal Eraslan tomonidan Turkiyada amalga oshirilgan nashri bilan o‘g‘uzchaga o‘girilgan nusxa shakl va tuzilish jihatidan, fonetik, grammatik va leksik jihatdan qiyoslangan [Gezer, 2012].

b) *“Tavorixi muluki ajam”*

Ajam hukmdorlarining tarixi haqidagi Navoiyning “Tavorixi muluki ajam” asari tarixi bilimi nuqtayi nazaridan muhim ahammiyatga egadir. Shu sababli asar sharq dunyosida mashhur bo‘lgan. Zero, XVI asrdayoq asarning o‘g‘uz tilidagi tarjimasi yaratilgan. O‘g‘uzchaga o‘girilgan “Tavorixi muluki ajam” bo‘yicha tadqiqot olib borgan Hilal O‘ytun Altunning qayd etishicha, eng eski nusxasi 1581- yilda ko‘chirilgani bois bu sanadan oldin tarjima qilingan bo‘lishi kerak [2021: 54]. Tarjima muallifi Fanoiyning muqaddimada yozishicha, bir majlisda bir kishining bu asarni turkcha uslub bilan yozib, ma’nolantirishi bo‘yicha bildirilgan talab va iltimosga (nusxada: *buni bir kishi türkî üslûbî üzrâ imlâ edüp Türkî ta’bîr eyleye*) binoan o‘g‘irgan. Tarjima muallifi Fanoiy haqida ma’lumotlar yetarli emas. Nusxalarning ko‘chirilish tarixidan Faoniyning XVI asrda yashagani, nusxalarda “turk tilini yaxshi bilmay turib tarjima ishiga kirishgani” haqidagi qayddan o‘g‘uzchani keyinchalik o‘rganganini taxmin qilish mumkin. Demak, Fanoiy O‘rta Osiyodan Onado‘luga ko‘chib borgan bo‘lishi kerak. O‘g‘uzchaga o‘girilgan “Tavorixi muluki ajam”ning Turkiya va Yevropaning turli shaharlarida 8 nusxasi ma’lum bo‘lib, “Tarixi Fanoiy” nomi bilan 1783-yilda Venada chop etilgan. Asar Hilal O‘ytun Altun tomonidan tadqiq etilib, turli qiyosiy tahlillar bilan birga nashr qilingan [2020].

c) *“Farhod va Shirin”*

O‘g‘uzchaga o‘girilgan Navoiy asarlari orasida “Farhod va Shirin”ning alohida o‘rni bor. Ayni paytda Navoiy bilan zamondosh bo‘lgan Lomi’iy Chalabiy 1472- yilda Bursada tug‘ilgan. Umri davomida ko‘p sonli asarlarni yaratgan bo‘lib, o‘zi bular orasida kunning har soatiga mos ravishda 24 asarining nomini keltiradi. Biroq undan keyin ham ijodini davom ettirgani bois, hozirda ma’lum bo‘lgan asarlari soni 40 atrofida ekani qayd etiladi. Asosan Mavlono Abdurrahmon Jomiyning asarlarini o‘g‘uzchaga tarjima qilgani bilan mashhur. Hirot, Samarqand kabi shaharlarda madrasa o‘qib, “Qutadg‘u bilig”ning Hirot nusxasini o‘zi bilan Istanbulga olib ketgan Qozi Ali Fenariyning o‘g‘li bo‘lgan Fenariyzoda Muhammad Shoh Efendi Bursa shahrining qozisi ekanligida Navoiyning “Xamsa”sini o‘qib yoqtirib qoladi va Lomi’iy Chalabiydan “Farhod va Shirin” dostonini o‘g‘uz tiliga o‘girishini so‘raydi. O‘n olti oy davomida Lomi’iy Chalabiy dostonni o‘girib tayyorlaydi. Ogoh Sirri Levendning e’tiroficha asar 1512-yilda o‘girilgan [1964:87]. Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonining Turkiyada tayyorlangan qiyosiy matnida 5792 bayt o‘rin olgan

bo'lsa, Lomi'iy Chalabiyning tarjimasida 8157 bayt bor [Esir, 2015: 45-46]. Bayt sonidan ham ko'rinib turganidek, Lomi'iy Chalabiy tarjima ishiga bir muncha erkin yondashgan. Tarjimaning muqaddimasida Navoiyni "ustozim" deya ta'riflar ekan, boshdan oxirigacha Navoiyni taqlid qilganini shaxsan o'zi e'tirof etadi. Shu bilan birga, asarni o'g'irishda ma'lum bir reja asosida ishlaganini, ba'zi baytlarni aynan saqlab qolib, ba'zilarini o'zgartirgani, kezi kelganda uslubiy o'zgartirishlar qilgani va butunlay aytilmagan so'zlarga murojaat qilgani haqida aytib o'tadi. Bir so'z bilan aytganda, Lomi'iyning tarjimasida Navoiyning asari bilan mavzu, qahramonlar, voqealar rivoji kabi ko'p tomondan bir xil, biroq ba'zi qismlarda kengroq ta'rif va tavsiflar berilgan bo'lib, bunga bog'liq ravishda baytlar soni Navoiydan ko'ra ko'proq bo'lgan. Lomi'iyning "Farhod va Shirin" tarjimasini Turkiyada nashr qilgan olim Hasan Ali Esir [Lâmiî, 2017] Navoiyning asari bilan qiyosiy tahliliy maqola ham chop ettirgan [2015].

3) O'g'uzchaga moslashtirilgan asarlar

Bu yerda "o'g'uzchaga moslashtirilgan asarlar" deganda "o'g'uzchaga o'g'irilgan asarlar" bilan bir xil ma'no bordek tushunilishi mumkin. Lekin "to'liq tarjima qilish" va "moslashtirish" orasida katta farq bor. Navoiyning yuqoridagi uch asari o'g'uzchaga to'liq tarjima qilingan. Ya'ni tarjimalar boshdan oyoq o'g'uzchada. Nasriy asarga ko'ra she'riy asarda tarjima ishi bir muncha murakkab bo'lishi kundek oydin. Shu sababli tarjimalardan ikkisi nasriy asar. Bir masnaviyni tarjima qilish jarayonida esa kengaytirishga, ba'zan uslubiy o'zgartirishlar kiritishga to'g'ri kelgan. Natijada masnaviy tarjimasida hajm o'laroq kattaygan. Nazmiy asarlarni tarjima qilish an'anasi ilgari mavjud bo'lsa-da, devonlardan o'rin olgan she'rlarni tarjima qilish yana-da qiyin. Bu yerda moslashtirilgan asarlar deganda aynan devondan olingan she'rlarning o'g'uzchaga moslashtirilishi nazarda tutilmoqda. Bunda moslashtiruvchi kotib yoki musannif asosan Navoiydagi shakllarni saqlab qoladi, ayni paytda aruz vaznining imkoniyat doirasidan kelib chiqib she'rlarni o'g'uzchaga moslashtiradi. Leksik jihatdan so'zlarni o'zgartirishga har doim ham murojaat qilinmaydi, biroq fonetik va morfologik jihatdan o'zgartirishga tez-tez murojaat qilinadi. Navoiy qalamiga oid o'g'uzchaga moslashtirilgan ikki asar hozircha ma'lum:

a) "Oqqo'yunli muxlislar devoni"

Misr Milliy kutubxonasida Lit. Turc. 68 raqami ostida saqlanayotgan bu asar, Abdurrahim bin Abdurrahmon al-Xorazmiy tomonidan hijriy 876-yil rajab oyining 12-kunida (1471-yil dekabr oyining 25-kunida) ko'chirilgan [Erkinov, 2014: 52]. Erkinov, Jabborov va Seyhan tarafidan bir necha tadqiqotlarga jalb qilingan ushbu devon tili bilan nihoyatda e'tiborni tortadi. Asarda asosan Navoiydagi so'zlar va shakllar saqlanib qolgani bilan bir qatorda o'g'uzchaga moslashtirilgan holatlar juda ko'p. Ma'lumki XIII – XV asrlarda o'g'uzlarning yozma adabiy tili bir muncha qorishiq til xususiyatini aks ettirgan bo'lib, butun o'g'uzlar uchun mushtarak bo'lgan. Qoraqo'yunli, Oqqo'yunli va Usmonli kabi alohida davlatlarning tashkil topishi natijasida XV asrda bu mushtarak adabiy tilda ikkiga ajralish yuzaga kelgan: usmonli turkiysi va mumtoz ozarbayjon turkiysi. Oqqo'yunli muxlislar devoni aynan Ozarbayjon turkiysi muhitida tayyorlangan bo'lib, til nuqtayi nazaridan ham Usmonlilar tiliga emas, aynan Ozarbayjon o'g'uzchasiga moslashtirilgan.

b) "Sulton Ya'qub saylanmasi"

Abdurrahim bin Abdurrahmon al-Xorazmiy tomonidan uchinchi Oqqo'yunlilar hukmdori Sulton Ya'qub uchun tartib berilgan Navoiy she'rlarida saylanma bo'lib, hijriy 885 (m. 1480-81)- yilda ko'chirilgan. Ushbu saylanmada ham "Oqqo'yunli muxlislar devoni"dagi uslub tanlagan, ya'ni she'rlar asosan Navoiydagi shaklda muhofaza qilingani bilan bir qatorda, vazn imkoniyatlariga mos ravishda o'g'uzchaga moslashtirilgan. Buni yana saylanmaning imlosida, fonetikasi, morfologiyasi va leksikasida ko'rish mumkin. Mazkur saylanmani Erkinov va Jabborov bilim dunyosiga tanitgan [2019]. Saylanmaning Yevropadagi bir kimoshdi savdosida sotuvga

qo'yilganda olingan suratlari internet tarmoqlarida mavjud. Barcha sahifalarining suratlari e'lon qilinmagani bois saylanma aslida necha sahifa ekani, qancha she'r bor ekan, hozirda qayerda ekani kabi ma'lumotlar mavjud emas. Erkinov va Jabborovning tadqiqotida saylanmaning 19 bayti berilgan [2019: 33-34]. Boshqa tarmoq sahifalarida qidiruv natijasida saylanmaning yana ikki sahifasini topishga erishdik. Natijada 13 alohida g'azaldan tanlab olingan to'plamda 26 bayt (52 misra) topildi va o'g'uzcha shakllarining asli bilan qiyosi berilib, tahlil etildi [Boltabayev, 2022]. Bu tadqiqotga olingan 12 va 13- she'rlar oq ot miniaturasi o'rin olgan sahifada joylashgan bo'lib, bezak, tazhib va qog'oz jihatidan boshqa sahifalardan farqlanadi. Demak, bu sahifa qolgan sahifalar bilan bitta kitobdan o'rin olmagan bo'lishi mumkin. Bu holatda Navoiyning "Xazoyin-ul-maoniy"idan saralab olingan baytlar o'g'uzchaga moslashtirilgan holda ikki alohida muraqqa' tayyorlangan bo'lishi kerak. Birinchisiga "G'aroyib-us-sig'ar" va "Navodir-ush-shabob"dan, ikkinchisiga "Badoye'-ul-vasat" va "Favoyid-ul-kibar"dan baytlar tanlab olingan.

4) O'g'uzcha eshlari (ekvivalentlari) yonma-yon ko'rsatilgan asarlar

O'g'uz yurtlarida Alisher Navoiy asarlarining ko'plab nusxalari ko'chirilgani ma'lum. Bu nusxalar asosan aslidagi singari ko'chirilgan bo'lishiga qaramay ba'zan kotibning ta'sirida o'g'uzchalashgan o'rinlar uchraydi. Bu holatni nafaqat Navoiy asarlarida keyinchalik o'g'uzlar qo'lga tushgan boshqa asarlarning nusxalarida ham ko'rish mumkin. Masalan "Hibat-ul-haqoyiq" asarining To'pqopi saroyida Hazine 224 raqami bilan, Gollandiyaning Groningen universiteti kutubxonasida HS474 raqami bilan saqlanuvchi arab harfli nusxalarini olaylik. Har ikkisida ham boshdan oxirigacha harakat ishoratlari qo'yilgan. Bundan tashqari ba'zi so'z va qo'shimchalarda o'g'uzchaning ta'siri sezilib turadi. Ko'chirgan kishi beixtiyor asar tilini o'z tiliga (o'g'uzchaga) ba'zi o'rinlarda moslashtirgan. Hatto To'pqopi nusxasida keyinchalik boshqa kishi tomonidan satr ostiga qizil siyoh bilan o'g'uzcha ma'nolari ham yozilgan. Misol uchun *neḡ-ä* o'rniga *nesnälär*, *oḡ-a* o'rniga *vāqif ol*, *kečürgän* o'rniga *'afv ediji*, *quđi* o'rniga *astin*, *aşağa* kabi so'zlarni keltirish mumkin. Asarni tadqiq qilgan Arat ham nusxadagi o'g'uzcha xususiyatlarga alohida urg'u berib o'tadi [Yükneki, 2006: 31]. Navoiy asarlarining o'g'uz yurtlarida ko'chirilgan nusxalarida ham shunga o'xshash holatlarni ko'rish mumkin. O'g'uzcha eshlari ba'zi hollarda yonma-yon berilgan asarlar quyidagilardir:

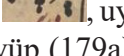
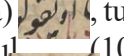
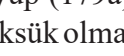
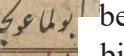
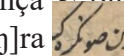
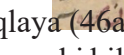
a) "Arba'in hadis"

Germaniyadagi Leipzig universiteti kutubxonasida Or. 073 raqami ostida saqlanayotgan bir majmuaning ichida Alisher Navoiyning "Arba'in hadis" asarining bir nusxasi joy olgan. Imlo xususiyatlaridan ko'rinishiga ko'ra o'g'uzcha so'zlashuvchi kishi tomonidan ko'chirilgan ushbu nusxa asarning boshqa nusxalaridan bir jihatdan ajralib turadi. Unda arabcha hadislardan keyin Navoiyning she'rlari aynan ko'chirilar ekan, sahifaning hoshiya qismlarida ba'zi so'zlarning izohlari yoki o'g'uzcha tarjimalari berilgan. E'tiborlisi matndagi va hoshiyadagi xat bir xil, demak, kotib nusxani ko'chirish jarayonida ba'zi hollarda izoh berib o'tishni lozim deb topgan. Izoh berilgan so'z yoki qo'shimchalar odatda o'g'uz dunyosida unutilgan yoki ma'nosi yaxshi tushunilmaydiganlardan iborat. Ba'zan so'zlarning, ba'zan esa qo'shimchalarning ma'nosi va izohi berilgan, ba'zi hollarda imlo farqi sababli ayni so'z farqli imlo bilan yozilgan xolos. Bu nusxani yosh turk olimi Yashar Shimshek tanitgan holda asl matndagi va o'g'uzchadagi shakllarini til jihatdan qiyoslab nashr qilgan [2020]. "Arba'in hadis"ning ushbu nusxasi Usmonlilar mintaqasida ko'chirilgani anglashilmoqda, zero, *miḡ* o'rniga *biḡ*, *men* o'rniga *ben*, *kimi* o'rniga *gibi*, *köp* o'rniga *çoq* kabi Ozarbayjon mintaqasiga emas, Usmonli mintaqasiga tegishli xususiyatlar ko'zga tashlanmoqda. Bir tomondan Navoiydagi asl turkiy shakllarda esa Ozarbayjon o'g'uzchasining ta'siri seziladi. Ya'ni so'zlarning Navoiydagi shakllari berilar ekan, bularni aynan Navoiydagidek emas Ozarbayjon o'g'uzchasidagi shakllari berilishi nusxaning boshqa bir e'tiborli tomoni. Misol

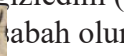
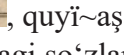
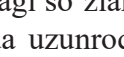
uchun yulduz o'rniga ilduz, köp o'rniga çox, baqma o'rniga baxma, oqurlar o'rniga oxurlar kabi shakllarni Navoiyda o'tgan so'zlar sifatida bergan. Aslida, bu so'zlar Navoiyning "Arba'in" asarida bu shaklda berilmagan, balki kotib murojaat qilgan boshqa nusxada shunday berilgan bo'lish ehtimoli bor.

b) "G'aroyib-us-sig'ar" devoni

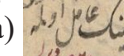
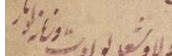
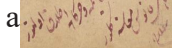
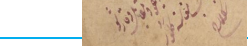
AQSHning Kolumbiya universiteti kutubxonasida X892.8 N23 raqami bilan saqlanayotgan asar katalog ma'lumotida Navoiyning "Devoni Navoiy – Navodirush-shabob" sifatida qayd etilgan. Biroq aslida bu devon shoirning "G'aroyib-us-sig'ar" devonining bir nusxasi hisoblanadi. Katalogda bunday noto'g'ri ma'lumot berilishiga 1b sahifasidagi "Navodir-ush-shabob" qaydi sabab bo'lgan. Bu qaydni katta ehtimol bilan nusxani kutubxonaga bergan sharqshunos Abraham Yohannan yozgan. Nusxaning hijriy 982 (m. 1574-75)- yilda ko'chirilgani haqida kolofonda ko'rsatilgan. To'plam 198 varoqdan iborat nusxaning boshdan ba'zi sahifalari tushib qolgan. Shuningdek, bosh sahifalari zarar ko'rgan, 1b sahifasi keyinchalik boshqa qog'oz ustiga yopishtirib qo'yilgan. She'rlar ikki ustun shaklida har sahifada odatda 16 satr qilib yozilgan. Matn nasta'liq bilan yozilib, jadval ichiga olingan. Nusxada 612 g'azal, 2 mustazod, 3 muxammas, 1 tarji'band, 1 masnaviy, 44 qit'a, 115 ruboiy bo'lib, to'plam 778 she'r o'rin olgan. Nusxa ona tili o'g'uzcha bo'lgan kotib tomonidan ko'chirilganga o'xshaydi. Chunki devondagi she'rlarda o'g'uzcha xususiyatlar uchray turadi. Lekin nusxaning eng muhim xususiyati shuki, unda ba'zi so'zlarning ostiga yoki yoniga o'g'uzcha ma'nosi va izohlarining yozilganidir. Izohlar va ma'nolarining berilishi har doim ham uchramaydi, odatda, o'g'uzlarda unutilgan, iste'moldan tushgan, tushunilmaydigan so'zlar izohlanadi yoki o'g'uzchasi beriladi. Ayrim hollarda esa imlo farqlari sababli izoh berib o'tilar ekan, ba'zan fonetik yoki morfologik xususiyatlar sababli so'zning muqobili beriladi. Fonetik farqlarga o'rnak:

bolğay ~ b) , bolğusi~olmalī (89a) , ~ getürür (45a)
 ~ verip (54a) , uyqu ~ yuqī (54a) , tut ~ d a) otluq ~ odlu (ātašnāk)
 , tilāp ~ dileyüp (179a) , yıl ~ (104b) tolun ~ dolu (ve pür ma'nāsina)
 , öksümäs~eksük olmaz (159b) , tirig ~ dirī (zinde) / ölüğ ~ ölü (129b)
 Morfologik farqlar sababli berilgan muqobil va izohlar:
 bolmağunça olmavınca (2a) , bilgäysän ~ bilür-sen , ölgänimdin sonra
 öldükten so[ñ]ra urur ~ azdurur (45a) , dep ~ deyüp (61a),
 asrağay ~ saqlaya (46a)

Ma'nosi yaxshi bilinmaydigan, leksik birliklarning bir xil bo'lgan necha o'g'uzcha muqobi ko'rsatilishi:

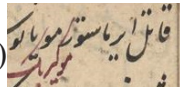
asradim~ im (159a) , örtäp~y b) (5a) , ta am~çekerem (10b)
 barça~çoq (7b) , itik~k tüz (13b) , tün~gece (64b) , avtur~ yler (3)
 , yaşurdum~gizledim (86b) , şük~delük (90a) , asru~çoq, q t (90a)
 tañ atq abah olunca (53a) , tim tim ~ qatra qatra (53a) , burun~ilerü (141a) , quyï~aşağa (123a)

Navoiydagi so'zlarning ostiga o'g'uz dunyosida ishlatiladigan muqobilini yozishdan tashqari ba'zi hollarda uzunroq izohlar, tushuntirishlar yozilgani uchray turadi. Ba'zan bir so'zga izoh yozilsa, ba'zan yozilishi bir xil omograf so'zlarga ayni o'rinda izoh beriladi. Mana ularga o'rnak:

qoş: iki dolu qadehe derler (123a) , lav-lav: şu'lelü, otlu ve zebānelü nār (100a)
, çubulğan: ya'nī üzülen ve didilen ve pärelenen (87b) , aq üy: xayme ve çerge itlağ olunur ve gāhī fānūs ma'nāsina g e l ü r
 m a ' n ā s ı n a , توش: ya'nī düşde yuğu ve muqābil ve karşu ve taraf c ā n i b
 gelür

So‘nggi ikki o‘rnakda ko‘rilganidek ba‘zan bunday muqobil va izohlarning oxirida “Sanglox” degan qaydni ko‘rish mumkin. Demak, o‘g‘uzcha muqobillarni yozuvchi kishi bu izohlarni ushbu lug‘atdan olib, o‘g‘uzchalashtirgani anglashilmoqda. Bu qaydlarning “Sanglox” lug‘atidan olinganiga ko‘ra so‘zlarning o‘g‘uzcha ma‘no va izohlari XVIII asrdan oldin yozilmagan bo‘lishi kerak. Shunda XVI asrda ko‘chirilgan qo‘lyozmadagi o‘g‘uzcha qaydlar XVIII-XIX asrlarda tushirilgan bo‘lib chiqadi. Bu holat esa Navoiy asarlarining XIX asrda ham o‘g‘uz yurtlarida o‘qilishda davom etganini ko‘rsatadi.

Nusxada Navoiydagi so‘z va qo‘shimchalarning izohlari, muqobillari odatda to‘g‘ri beriladi. Biroq shunga qaramay ba‘zi holatlarda yanglishlar uchraydi. Bunday yanglishlar odatda شوت, کانت kabi bir necha xil o‘qilishi mumkin bo‘lgan so‘zlarda noto‘g‘ri o‘qilgani sababli ko‘riladi. Misol o‘rnida:

tanlasī: ta‘ajjubi (87b) , ermāstī : mū kirpik (65a) , tegrāmdā: yetürmekde (67b) , keçgil: küçek (20b)

Xulosa

Alisher Navoiyning sermahsul va muvaffaqiyatli ijodi turkiy xalqlarni bir qalam ostida birlashtirdi va shuning bilan adabiy tilda me‘yorlar qat‘iylashdi. Navoiy bilan birga tilda barqarorlik yuzaga kelar ekan, turkiy til tom ma‘noda adabiyot tiliga aylangan edi. Shoir asarlarini butun turkiy xalqlar tushunadigan tilda yozdi, turkiy tilning turli lahja imkoniyatlaridan unumli foydalandi. Natijada, uning asarlari butun turkiy dunyoda sevib o‘qildi, turli davrlarda turli mintaqalarda nusxalari ko‘chirilib tarqaldi, tarjima qilindi yoki moslashtirildi, naziralar yozildi. Shoir tirikligidayoq Navoiy tiliga ergashuvchilar uning kabi she‘r yozdi, unga taqlid qildi. Shu shaklda Navoiy tili va uslubi uzoq vaqt yashab keldi. Bunday faoliyatlar o‘g‘uzlar yashaydigan mintaqalarda ham amalga oshirildi.

Aslida, Navoiy asarlari o‘g‘uz dunyosida hamaslidan o‘qilgan. Yaxshi biluvchi va tushunuvchilar buni Navoiydagi asliga mos ravishda o‘qigan bo‘lsalar, ayrim hollarda o‘g‘uzcha talaffuzga mos qilib o‘qilganini taxmin qilish mumkin. Bu holatni sharqiy turkiy dunyoda Fuzuliyning asarlarini o‘qilishi bilan qiyoslash mumkin. Zero, Fuzuliy asarlari ba‘zan o‘g‘uzchalashtirib, ba‘zan esa qarluq xalqlari tiliga yaqin ravishda ko‘chirilganini ko‘ramiz. Navoiy asarlarining o‘g‘uz dunyosida aniq-tiniq tushunilishi va keng foydalanilishi uchun turli faoliyatlar amalga oshirilgan bo‘lib, bunday faoliyatlar yuqorida 4 qismga ajratildi: 1) lug‘atlar tayyorlash; 2) tarjima qilish; 3) moslashtirish; 4) ma‘nolarini yonma-yon ko‘rsatish. Bularning orasida 3 lug‘at, 4 muxtasar lug‘atcha sifatida to‘plam 7 lug‘at ko‘rsatib o‘tildi. O‘g‘uzchaga o‘girilgan asar sifatida 2 nasriy, 1 she‘riy bo‘lib, to‘plamda 3 asar, o‘g‘uzchaga moslashtirilgan devon va saylanma, ba‘zi so‘zlarning ma‘nolari yonma-yon berilgan asarlar sifatida 2 asar ko‘rsatildi. Ushbu ma‘ruzada XIX asrgacha yaratilgan qo‘lyozma manbalar asos qilinib olindi. Holbuki o‘g‘uz yurtlarida keyingi davrlarda, hozirda ham Navoiy asarlarining tarjima va lug‘atlari tayyorlanishda davom etmoqda. Shoirning turli asarlari hozirgi turk, ozarbayjon tillariga tarjima qilingan holda bir necha marta nashr qilingan. Biroq ma‘ruzaning chegarasi Arab harflari bilan ko‘chirilgan qo‘lyozma manbalar bilan belgilab olindi.

Hozirda bizga ma‘lum bo‘lgan lug‘at va o‘girilgan/moslashtirilgan asarlar mana shular bo‘lib, tadqiqotlar natijasida bularning soni ortishi aniq. Chunki ushbu ma‘ruzani tayyorlash jarayonida “Asig” lug‘ati, “G‘aroyib-us-sig‘ar”ning o‘g‘uzcha izohlari berilgan nusxasi haqida birorta tadqiqotda ma‘lumot topa olmadik. Shuning singari Navoiy asarlarining turli mintaqalarda, turli izoh va tarjimalar bilan ko‘chirilgan nusxalari shoirning erishgan yutuqlari va e‘tirof etilganidan, maqbul ko‘rilib o‘qilganidan darak beradi. Qolaversa, bunday faoliyatlar sharqiy turkiy dunyo

bilan g'arbiy turkiy dunyoning adabiy va til aloqalarini ko'rsatishi, ma'lum davrlardagi turkiy tilning xaritasi chizilishida eng muhim manba bo'lib xizmat qilish tayin.

Adabiyotlar:

1. Altun H. O. (2021). "Tevârih-i Mülûk-i Acem'in Çağatayca Metni ve Osmanlıca Tercümesinde Alta Sıralama". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 71, 53-85.
2. Boltabayev S. (2022) "Oğuzcaya Uyarlanan Nevâyî Şiirleri Seçkisi Üzerine". *Karabük Türkoloji Dergisi* 5, 1-22.
3. Erkinov A. (2014). From Herat to Shiraz: the Unique Manuscript (876/1471) of 'Alî Shîr Nawâ'î's Poetry from Aq Qoyunlu Circle. *Cahiers d'Asie Centrale*, 24, 47-79.
4. Erkinov A., Jabborov R. (2019). "Navoiy she'rlari Sulton Ya'qub saylanmasida", *Alisher Navoiy va XXI asr mavzusidagi ilmiy-nazariy anjuman materiallari*, 29-34.
5. Esir H. A. (2015). "Bursalı Lâmiî Çelebi'nin Ferhâd ü Şîrîn'inin Ali Şîr Nevai'nin Ferhâd ü Şîrîn'i ile Mukayesesi". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* , 50, 39-64.
6. Fenayî (2020). *Tercüme-i Tevarih-i Mülûk, Nevâyî'nin Fars Hükümdarları Tarihi*. Nashrga tayyorlovchi: Altun H.O. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
7. Gezer H. (2012). *Mecâlisü'n-Nefâ'is'in İki Nüshasının Karşılaştırılması*, Erjiyes universiteti turk tili va adabiyoti mutaxassisligi magistrlik dissertatsiyasi.
8. İlker A. (1998). *Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine Küçük Bir Sözlük. 'İmes Sözlüğü' (Metin-Değerlendirme-Dizin)*, Manisa.
9. Kúnos I. (1902). *Şejx Sulejman Efendi's Çağatay-Osmanisches Wörterbuch*, Budapesht.
10. Kurnaz J. (1997). *Anadolu'da Orta Asyalı Şairler*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
11. Lâmiî Çelebi (2017). *Ferhâd ile Şîrîn*. Nashrga tayyorlovchi: Hasan Ali Esir, Anqara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
12. Levend A. S. (1965). "Lâmiî'nin Ferhad ü Şirin'i". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 12, 85-111.
13. Mert A. (2017). "Osmanlı Şairlerinin Çağatay Türkçesiyle Yazdıkları Şiirlerde Kullandıkları Dil Üzerine". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 41, 107-118.
14. Nalbant B. (2013). "Türkiye yazmaları arasında bir Çağatayca-Oğuzca kısa sözlükçe", *Türkoloji Dergisi*, 20 (2), 79-90.
15. Nalbant Ö. B. (2017). "Türkistan, İran, Anadolu sahası Doğu Türkçesi Sözlük ve Gramerleri". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 14 (4), 120-147.
16. Navoiy Alisher, *G'aroyibus-sig'ar*. Kolumbiya universiteti X892.8 N23 raqamli qo'lyozma.
17. Navoiy Alisher (1991). *MAT, 8- tom. Xamsa. Farhod va Shirin*. Toshkent: Fan nashriyoti.
18. Navoiy Alisher. (1996). *MAT, 12- tom. Lisonut-tayr*. Toshkent: Fan nashriyoti.
19. Niyâzî (2011). *Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*. Nashrga tayyorlovchi Mustafa S. Kaçalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
20. Özkan F. (1996). "Nevâyî Eserleri İçin Yazılmış Bir Lügat: Der Beyân-ı Istilâhât-ı Emlahu'sh-Shu'arâ Mevlânâ Nevâyî", *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/96, 198-243.
21. Rahimi F. (2018). "Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası." *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(1), 69-104.
22. Rahimi F. (2020). "Bedâ'iyu'l-Lügat Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 17/3, 412-426.
23. Sertkaya O. F. (2004). "Osmanlı Şairlerinde Ali Şîr Nevayî Tarzı ve Nevayî'ye Anadolu'da Yazılan Nazireler", *Ali Şîr Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*: Ankara: Türk Dil Kurumu, 129-140.

-
24. Türk V. (2010). “Lehçeler Arası İlişkiler ve Oğuz Türkçesinde Bir Nevâî Eseri”. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 28, 395-408.
25. Yükeki Edip Ahmed b. Mahmud (2006). *Atebetü'l-Hakayık*. Nashrga tayyorlovchi: Reshit Rahmeti Arat. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
26. Çavuşoğlu M. (2011). “Kanunî Devrinin Sonuna Kadar Anadolu’da Nevâyî Tesiri Üzerine Notlar”, *Gazi Türkiyat/ Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 8: 23-35.
27. Şimşek Y. (2020). “Ali Şir Nevâyî’nin Kırk Hadis Tercümesinin Leipzig Nüshası ve Nüshadaki Çağatayca-Osmanlıca Karşılıklar Üzerine”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 15, 141-157.